

guia didàctica sobre:

L'EXILI REPUBLICÀ AL NORD D'ÀFRICA

a partir del documental

"L'ÚLTIM TREN DE BOUARFA"

(2023, ROSA BRINES, CAMDE-PV)

Document elaborat per:
ALBA MARÍA BOIX VICENTE
CARLOS FUERTES MUÑOZ
NÉSTOR BANDERAS NAVARRO

Coordinadora
d'Associacions
per la Memòria
Democràtica
del País Valencià

AULA D'HISTÒRIA I MEMÒRIA
DEMOCRÀTICA DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Xarxa d'Educació i Memòria del PV

Per citar aquesta guia:

Alba Maria Boix Vicente, Carlos Fuertes Muñoz i Néstor Banderas Navarro (2024). Guia didàctica sobre l'exili republicà al Nord d'Àfrica a partir del documental "L'últim tren de Bouarfa". València: Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià.

ISBN: 97884-127869-5-8

DL: 398-2024

Edita: Cultural Institut Obrer (ACIO)

Disseny maquetació: Carme Bosch Villar

Coordinador del projecte: Luis Botello Álvarez

Imprimeix: Imag Impressions SL - Benifaió

index

DADES BÀSIQUES

POSSIBLES ACTIVITATS PRÈVIES

VISIONAT DEL DOCUMENTAL

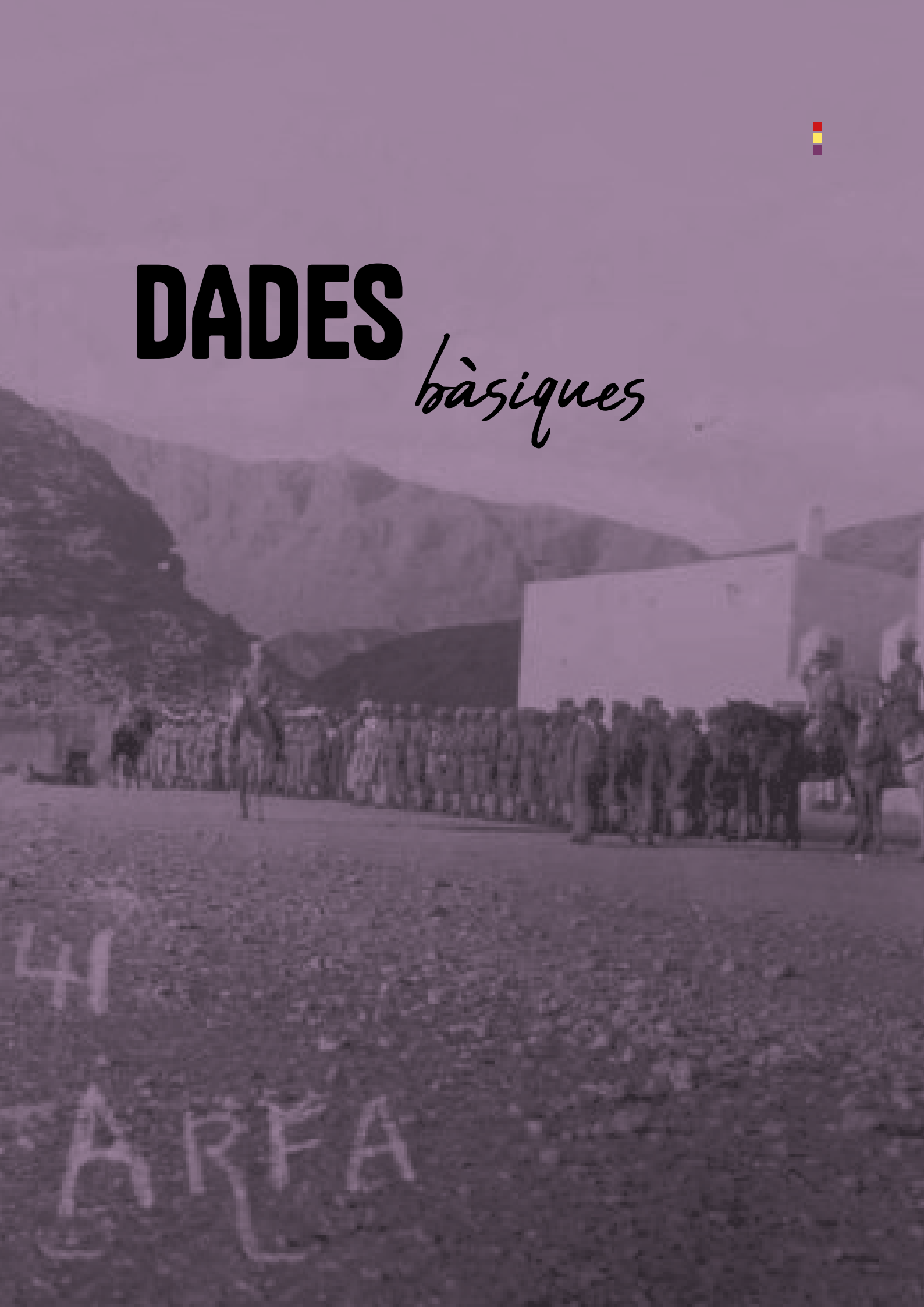
ANALITZEM EL DOCUMENTAL

MÉS ENLLÀ DEL DOCUMENTAL

19-9-

Bou-

DADES

bàsiques

41
AREA

FITXA TÈCNICA DOCUMENTAL

Títol documental: “L’últim tren de Bouarfa”

Guió i direcció: Rosa Brines

Producció: Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià

Patrocinador: Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica

Durada: 28'30”

SINOPSI DOCUMENTAL

“L’últim tren de Bouarfa” narra el viatge d’una família de Banyeres de Mariola en el 2013 a les profunditats del desert del Marroc per exhumar les restes del seu avi, mort el 1940, i repatriar-lo. Vicente Mataix Ferre, passatger 416 de l’Stanbrook, es va exiliar al Nord d’Àfrica i va córrer el destí de la major part dels dotze mil republicans que van buscar refugi a Algèria, Marroc i Tunísia: els camps de treball forçat en règim de semiesclavitud construint una quimera colonial del govern de Vichy coneguda com el tren Transsaharià.

ENLLAÇOS AL DOCUMENTAL

https://www.youtube.com/watch?v=_l9iRpDkQ-E&t=3s

<https://www.memoriademocratica-pv.org/>

INTERÈS EDUCATIU

Són diversos els temes que tracta el documental i en relació, moltes les raons que justifiquen el seu interès socioeducatiu i la seua pertinença per al correcte compliment de l’actual currículum:

Memòria democràtica: el documental permet aprofundir en la conflictiva història recent, atenent als exiliats republicans del 1939 i connectant amb el drama posterior i les lluites actuals de les seues famílies, contribuint així a la construcció de la memòria democràtica entre les noves generacions.

Visió més complexa i inclusiva de l’exili: el documental, posant el focus en “exiliats corrents” al nord d’Àfrica, contribueix a complexitzar la visió de l’exili republicà predominant a la societat espanyola i als llibres de text, en els quals trobem un abordatge de l’exili molt general, sovint elitista (centrat en les grans personalitats de la política i la cultura) i centrat en el “majoritari” (França, Mèxic).

Migracions i xenofòbia actuals: centrant la mirada en l’exili espanyol al nord d’Àfrica, en territori colonial francès, el documental permet problematitzar amb el nostre alumnat la història i les conseqüències de la dominació europea del continent africà i de les migracions d’Europa cap a Àfrica, qüestió fonamental per deconstruir els estereotips entorn a les migracions actuals d’africans cap a Europa en un context de creixent intolerància i xenofòbia.

OBJECTIUS I LòGICA DE LA GUIA

Cursos i matèries: la guia està pensada per treballar el documental a l'ensenyament secundari i el batxillerat, de forma preferent a les matèries de “Geografia i Història” (4art d'ESO) i “Història d'Espanya” (2n de Batxillerat) on més fàcilment s'integra la temàtica, si bé també es pot treballar a les matèries de Ciències Socials/Història d'altres cursos (com ara 3r d'ESO o 1r de Batxillerat) o a “Ètica i Valors Cívics”.

Moment idoni per treballar el documental: la guia està pensada per treballar el documental després d'haver tractat el tema de la guerra civil espanyola -context històric que és necessari conèixer- i com a punt de partida o part de l'epígraf dedicat a l'exili republicà.

Estructura de la guia: aquesta guia segueix una seqüència clàssica en tres fases diferenciant entre activitats prèvies al visionat (d'activació d'idees prèvies), activitats a realitzar durant el visionat (d'aclariment/fixació de l'atenció) i activitats posteriors (d'anàlisi i aprofundiment).

Material flexible per al professorat: aquesta guia s'ha d'entendre com un material per al professorat (no directament tal qual per a l'alumnat), unes “instruccions d'ús obertes”, un “itinerari de visionat” i treball amb una sèrie d'activitats que no han de realitzar-se en la seua totalitat ni de la mateixa manera o ordre, de forma que cada docent pugui decidir quines preguntes planteja oralment, quines reparteix/projecta als seus estudiants, quines planteja com a activitats individuals i quines en petit o gran grup, sentint-se lliure per copiar, tallar i reutilitzar com considere aquest material.

possibles

ACTIVITATS PRÈVIES

Les activitats prèvies al visionat poden incloure breus **preguntes orals llançades en gran grup** dirigides a activar els coneixements previs de l'alumnat, com ara:

- Què passà amb els **vençuts** en la guerra civil? Es quedaren a viure a Espanya?
- Els que se n'anaren fora: **on** se **n'anaren**? Com se n'anaren?
- Què sabeu sobre l'**exili republicà espanyol**?
- Què significa "**exili**"? I "**exiliat**"? Busqueu les **definicions** a un diccionari.
- Creieu que alguns exiliats espanyols pogueren acabar a **Àfrica**? **Com** viatjaren? Com imagineu les condicions d'eixe viatge?
- Qui controlava el **nord d'Àfrica** en 1939? Com penseu que serien **rebuts** els republicans espanyols? Com creieu que seria per a ells i elles viure al nord d'Àfrica?
- Quin **gran esdeveniment històric internacional** començà **poc després** d'acabada la **guerra civil espanyola**? Creus que pogué afectar als republicans exiliats?
- Quin **paper** creieu que tingué el **nord d'Àfrica** en la **Segona Guerra Mundial**?
- Per aprofundir en estes qüestions, vorem un breu documental anomenat "L'últim tren de Bouarfa", que és una localitat pertanyent al Marroc. Per què creieu que **s'anomena** així el **documental**?

Guiarem el nostre alumnat en la resposta a eixes preguntes, especialment ajudant-los a ubicar-se geogràficament mitjançant la projecció o realització en la pissarra d'un mapa útil per assenyalar que l'exili republicà es va concentrar a França (vora 450.000 persones), si bé també tingué incidència a Amèrica Llatina (especialment a Mèxic, vora 20.000), a la Unió Soviètica (vora 6.000) o al nord d'Àfrica (unes 12.000 persones que arribaren per mar fins als territoris dels actuals Marroc, Algèria i Tunísia), on podem localitzar Bouarfa. Podeu emprar, per exemple, este mapa inclòs a *Los surcos del Azar* (Paco Roca):

Exili espanyol 1939. Font: "Los surcos del Azar" (Roca, 2013, Astiberri)

The background of the entire page is a faded, purple-tinted aerial photograph of a city. A prominent vertical tear runs down the right side of the image, suggesting a film strip or a torn piece of paper. In the top right corner, there is a small, vertical rectangular logo consisting of three stacked squares: red on top, yellow in the middle, and purple on the bottom.

VISIONAT

del documental

Pel que fa al visionat del documental (de quasi 28 minuts), entenem que pot ser interessant fer puntualment certes pauses per tal de fer aclariments o focalitzar l'atenció en certes qüestions relacionades amb vocabulari o conceptes que puguin ser desconeguts per l'alumnat, personatges, ubicació espacial i cronològica, connexió amb temes previs, etc. Com a ajuda per guiar la utilització del documental i el plantejament d'aquest tipus d'aclariments durant el visionat, a continuació es facilita una seqüència minutada dels temes que van abordant-se.

MINUTS	TEMA
0-4'54"	Presentació del cas personal de l'exiliat Vicente Mataix Ferre i de la lluita familiar per recuperar el seu cos a partir dels testimonis de la seua filla i nets, qui emprenen una recerca amb una detectiu privada i acaben impulsant la primera exhumació privada al nord d'Àfrica.
4'55"-9'30"	Context dramàtic dels últims dies de la guerra al port d'Alacant i de l'esperança que va representar el vaixell Stanbrook (gràcies a la implicació del capità Dickson), en contrast amb els que no pogueren pujar i acabaren a camps de concentració franquistes com els de Los Almendros o Albaterra.
9'30"-12'20"	Arribada/rebuda al nord d'Àfrica (Orà) dels passatgers de l'Stanbrook: espera al vaixell, presó, camp de concentració i integració en companyies de treball forçat.
12'20"-16'30"	El faraònic projecte colonial del tren transsaharià en el context de la Segona Guerra Mundial, impulsat amb mà d'obra semiesclava en duríssimes condicions de vida, treball i càstig. L'exemple del camp de treball de Bouarfa, amb 2000 republicans, on morí Vicente Mataix als 31 anys en 1940.
16'40"-18-30"	Arribada dels familiars a la tomba de Vicente Mataix i exhumació.
18'30"-23'	Evolució dels refugiats espanyols al nord d'Àfrica: millora de les condicions de vida després de l'arribada dels aliats, integració en l'exèrcit francès (La Nueve) i capacitat de resistència davant les dures condicions de vida.
23'-27'40"	Contextualització sobre les exhumacions al nord d'Àfrica: el cas de Vicente Mataix com a excepcionalment exitós, sufragat per la família, qui finalment pot soterrar-lo a Banyeres de Mariola quasi 75 anys després.

ANALITZEM

el documental

ACTIVITAT 1

ELS NOSTRES LLIBRES DE TEXT EN EL PUNT DE MIRA

A continuació, analitzarem com s'aborda el tema de l'exili republicà en el nostre llibre de text, comparant el que hem après a través del documental amb el que trobem en el nostre manual. Per a això, cada estudiant, de manera individual, haurà de buscar dins del tema que estem estudiant el capítol o secció del llibre que aborde el tema de l'exili republicà (si és que ho aborda).

Una vegada localitzat, revisa atentament eixa secció i respon, de manera escrita, a les següents preguntes:

- a En quins **països o continents** es **destaca** que els **exiliats** republicans espanyols van trobar refugi?
- b Quines **temàtiques i problemàtiques s'aborden** en relació a l'exili republicà?
- c Es posa el focus en l'experiència de l'exili de **persones comunes**, o es ressalten principalment **figures prominents** de la política, la cultura o la ciència?

Finalment, de manera grupal, podem compartir les nostres reflexions amb la resta de la classe i considerar les següents qüestions:

- d Quin **contingut** sobre l'exili creus que podria haver-se treballat amb major **profunditat** en el teu manual?
- e Hi ha **informació** que, una vegada vist el documental, **trobes a faltar** en el teu llibre?

ACTIVITAT 2

MEMÒRIA I DESMEMÒRIA DE L'EXILI REPUBLICÀ

Durant el documental, hem pogut observar l'emotiu moment en el qual els nets de Vicente Mataix aconsegueixen recuperar el cos del seu avi l'any 2013.

- a Antonio Vañó, net de Vicente Mataix, assenyala en el minut 2 del documental que aquesta és "una història de recomposició familiar", acabada l'any 2013. Descric **quins van ser els passos que va seguir la família** per recuperar les restes del seu familiar.
- b Per què penses que es **van tardar tants anys a recuperar les restes** de Vicente Mataix? A quines dificultats s'han enfrontat durant el procés?
- c L'any 2022 es va aprovar la **Llei 20/2022**, de 19 d'octubre, de Memòria Democràtica. **Llig** l'article 16 i **sintetitza** la regulació que s'ha dut a terme sobre la recerca de persones desaparegudes.

1. Corresponderà a la Administració General del Estado la búsqueda de personas desaparecidas durante la Guerra y la Dictadura, sin perjuicio de las competencias de otras administraciones públicas relacionadas con dicha actividad.
2. Dichas tareas se llevarán a cabo de forma gradual y se apoyarán en mapas de localización de personas desaparecidas. Para su desarrollo, el departamento competente en materia de memoria democrática elaborará planes plurianuales de búsqueda, localización, exhumación e identificación de los mismos.
3. Se harán públicas en el portal de internet del departamento competente en materia de memoria democrática los datos de exhumación anual, que incluirán la cifra de peticiones registradas, el número de fosas y restos de personas localizadas, así como el número de prospecciones sin resultado positivo.
4. Las actividades de indagación, localización e identificación de las personas desaparecidas durante la Guerra o la represión política posterior y cuyo paradero se ignore, realizadas por las víctimas o aquellas entidades que incluyan el desarrollo de tales actividades entre sus fines, podrán contar con la colaboración de las administraciones públicas, en el marco de la política pública de búsqueda de personas desaparecidas y la planificación establecida, a través de los mecanismos de financiación y ayuda que se establezcan.

Article 16. Cerca de persones desaparegudes. Font: Butlletí Oficial de l'Estat

- d** Penses que la tasca de buscar i exhumar a les persones desaparegudes ha de correspondre a la família o a l'Estat espanyol? Raona la teua resposta.

ACTIVITAT 3

EL VIATGE A BORD DE L'STANBROOK

- a** Què va ser l'Stanbrook? Quina destinació va seguir?
- b** Quin paper va tindre Archibald Dickson, capità de l'Stanbrook, en l'exili? De quines persones s'omplí el vaixell? Podeu recolzar-vos en la carta que va escriure el 3 d'abril del 1939 per valorar la seua actitud¹.

Amongst the refugees were a large number of women and young girls and children of all ages; even including some in arms. Owing to the large number of refugees I was in a quandary as to my own position as my instructions were not to take refugees unless they were in real need. However after seeing the condition of the refugees I decided from a humanitarian point of view to take them aboard as I anticipated that they would soon be landed at Oran;

1. Podeu consultar la carta sencera en: Anglès: https://web.archive.org/web/20140802131238/http://www.elpais.com/elpaismedia/diario/media/200904/01/espana/20090401elpepinac_2_Pes_PDF.pdf Castellà: <https://archivodemocracia.ua.es/es/exilio-republicano-africa/documentos/barcos/carta-capitan-dickson-sobre-la-situacion-del-stanbrook-en-el-puerto-de-oran.pdf>

Traducció: Entre els refugiats hi havia gran nombre de dones, xiquets i xiquetes de totes les edats, fins i tot, criatures de bolquers. A causa del gran nombre de refugiats em trobava en un dilema, ja que les meues instruccions eren que no havia d'acceptar a bord refugiats, excepte que estigueren realment necessitats. No obstant, després de veure la condició en què es trobaven, vaig acceptar des d'un punt de vista humanitari acceptar-los a bord, ja que preveia que prompte desembarcaria a Orà.

- c Investigueu si van eixir **altres vaixells** del port d'Alacant transportant a exiliats republicans.
- d Coneixes algun **cas recent d'actituds similars** a la de Dickson?
- e L'exili republicà ha sigut àmpliament tractat per **Paco Roca en la seua novel·la gràfica "Los surcos del azar" (2013, Astiberri)** on, basant-se en fotografies originals de l'època, retrata la tensió i incertesa prèvies a la partida de l'Stanbrook. Imatges que ara nosaltres analitzarem i compararem per a intentar comprendre de quina manera l'autor, a través de la narrativa visual, intenta ajudar a aprofundir en la comprensió d'aquesta part fonamental de la història espanyola. **Observa** amb deteniment i **respon** a les qüestions:

VINYETA/FOTO 1: Plaça Joaquín Dicenta. Port d'Alacant, 1939. "Los surcos del Azar" (Roca, 2013) i Arxiu Municipal d'Alacant

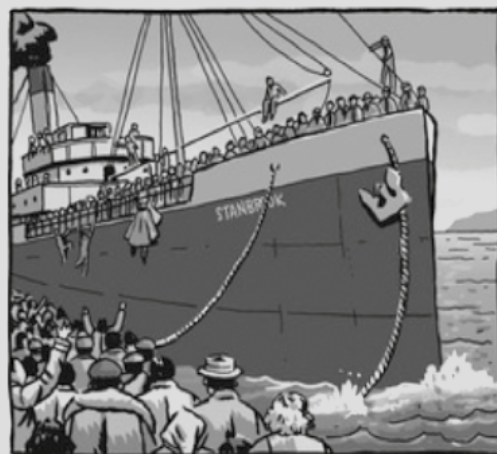
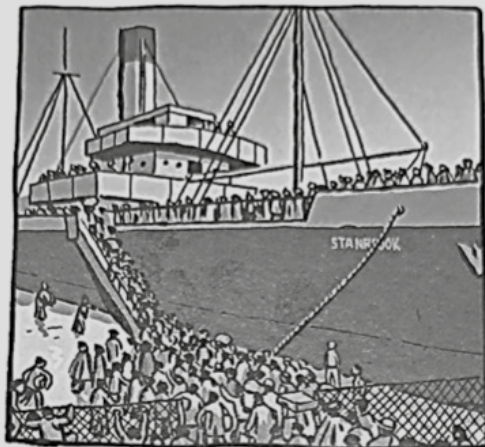
1. En la **vinyeta 1** Paco Roca ens mostra el port d'Alacant replet de gent que intenta fugir en algun dels últims vaixells que allí es congreguen. **Com** creus que se **sentirien** les **persones** que estaven **vivint eixe moment** de pànic i incertesa?
2. Llegiu i comenteu el següent fragment:

He ido al puerto [...] Hombres, mujeres, niños, aguantan a pie horas y horas la llegada de un hipotético barco que los ponga a resguardo de la que imaginan sed de venganza del enemigo de ayer. Estoy convencido que la inmensa mayoría de estas pobres gentes no tienen por qué expatriarse. ¿Podrán? Nada se sabe de los barcos prometidos.

Diari personal d'Eliseo Gómez Serrano, diputat del Front Popular per Alacant. 30 de març de 1939.
[Arxiu de la Democràcia-Universitat d'Alacant <https://archivodemocracia.ua.es/es/exilio-republicano-africa/>]

A què es referirà l'autor del text amb “**set de venjança**”? Si “la immensa majoria de les persones allí congregades no tindrien per què expatriar-se” per què insisteixen a fer-ho? **Investiga què va ocórrer amb Eliseo Gómez dies més tard** d'eixe escrit.

3. Així mateix, en la **fotografia 1** veiem com les **tropes italianes de la Divisió Littorio** envolten eixe port d'Alacant on encara quedaven alguns centenars de republicans que s'havien refugiat allí a l'espera d'altres vaixells que no van arribar: **Per què són tropes italianes les que prenen el port d'Alacant? Qui governava a Itàlia** en este moment? **Indaga sobre la figura del general Gambara** i la seua intervenció en el Moll de Llevant.

VINYETES 2 i 3: Persones refugiades pujant a l'Stanbrook en el Port d'Alacant. Font: “Los surcos del Azar” (Roca, 2013)

4. La **segona i tercera vinyeta** mostren a una gran massa de **persones intentant pujar a l'Stanbrook**. Com imagines que seria la pujada al vaixell? Es calcula que el Port d'Alacant va arribar a albergar entre **20.000 i 25.000 persones refugiades**: penses que **cabrien totes en l'embarcació**? Investiga **què va passar minuts després** amb gran part de les persones que no van aconseguir pujar al navili i es van quedar en el port.

FOTOS 2 i 3: Arribada i desembarcament de l'Stanbrook en el Port d'Orà. Font: Arxiu de la Democràcia

5. Penses que **Paco Roca aconsegueix transmetre** de manera satisfactòria l'**experiència** de les persones que van abordar l'Stanbrook? Creus que ajuda la **representació gràfica** a la teua **comprensió** de l'escena històrica? Raona la teua resposta.

6. En **comparar** les anteriors **vinyetes (2 i 3)** amb les **fotografies (2 i 3)** de l'arribada i el **desembarcament** de l'Stanbrook en el Port d'Orà, quines **semblances i diferències** trobes entre les imatges? Penses que seria fàcil el desembarcament? Hi ha algun **detall** que crida la teua atenció? Per a què creus que servien eixes **tendes de campanya** que s'aprecien a la dreta del retrat? Explora sobre estos elements.

ACTIVITAT 4

LA REALITAT DELS CAMPS DE TREBALL AL NORD D'ÀFRICA

- a De quina forma foren **rebuts** els exiliats espanyols al nord d'Àfrica? Recolzant-te en aquestes fotografies, explica quines van ser les **condicions de vida** dels exiliats. En què consistien les **companyies de treball forçat**? Quin objectiu i quins projectes tenien?

Treballs forçats a Bouarfa. Arxiu de la Democràcia
Font: Fons Álvaro Ponce de León

Mines de carbó a Kénadza (Argèlia). Font: M. Llobet, *El pasajero del Stanbrook: tragedia y memorias de un exiliado español*
Vall d'Uixó, Ajuntament de la Vall d'Uixó, 2019

- b De quina manera va influir l'**ambient internacional**? Descriu la **situació política** a Europa l'any 1939.
- c Per què es caracteritzaven els **grups d'espanyols**? De quina forma es castigaven les protestes dels reclusos? Descriu alguns dels **mètodes** a partir d'aquestes imatges.
- d Què li va **ocórrer a Vicente Mataix**? De quina **informació** disposà la família?
- e En què va consistir l'**Operació Torch**? Quina influència tingué en la trajectòria dels exiliats al nord d'Àfrica?
- f Explica els **fets** que conduïren a l'**abandonament dels camps de treballs** forçats del nord d'Àfrica.

Por tierra de moros. El exilio en el Magreb. Font: Muñoz Congost, José. Móstoles, Editorial Madre Tierra, 1989.

- g Les fonts històriques emprades en aquest documental i que hem analitzat en els exercicis anteriors es troben en l'Arxiu de la Democràcia (<https://archivodemocracia.ua.es/es/exilio-republicano-africa/>), que es pot consultar en obert. Et proposem que **indagues en el web i tries una font històrica** (fotografia, text, font estadística...), la **contextualitzes** en el moment adequat i **expliques** per què la consideres rellevant per conèixer la història de l'exili al nord d'Àfrica. Per començar, vos suggerim que localitzeu el **diari de Francisco Vidal Soto**, que apareix citat al documental (15'40'').

MÉS ENLLÀ

del documental

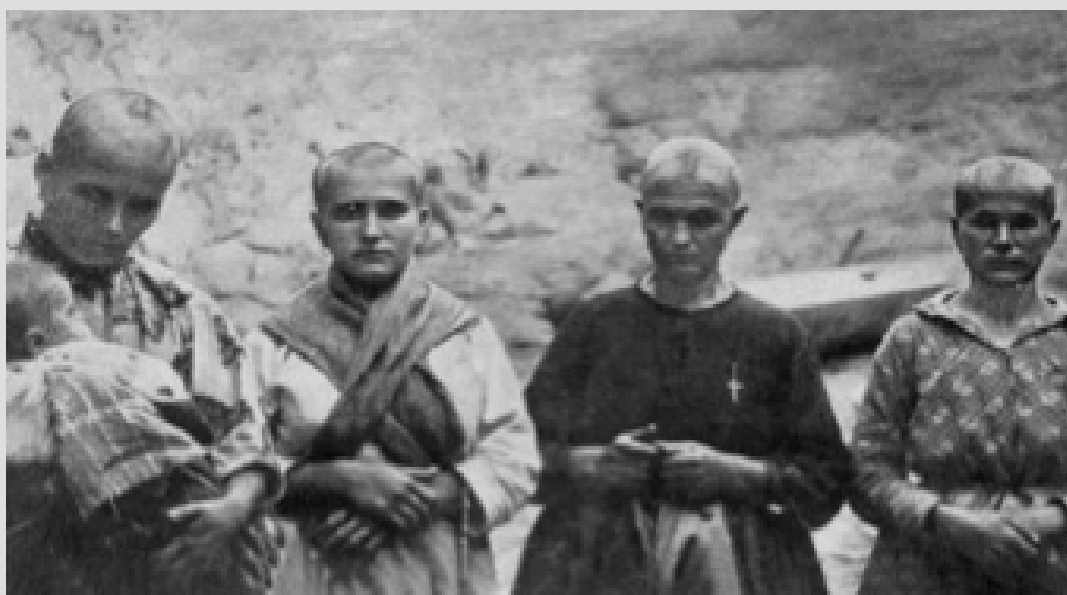
Fins al moment, hem tingut l'oportunitat d'endinsar-nos en l'exili republicà en el nord d'Àfrica a través del documental, que brinda una mirada valuosa i commovedora sobre les vides i desafiaments que van enfrontar aquells que es van trobar forçats a travessar fronteres i començar una nova vida en terres desconegudes. No obstant això, el nostre viatge no acaba ací. Creiem fermament en la importància d'aprofundir en aquestes qüestions i de continuar reflexionant sobre les implicacions que aquest procés migratori va tindre en el seu context. Per a això, s'han dissenyat tota una sèrie d'activitats que conviden a l'alumnat a continuar explorant i ampliant la seua comprensió entorn del que va representar i va suposar aquest succés històric, tot contextualitzant-lo i comparant-lo amb les vivències dels que es quedaren a l'Espanya franquista, amb altres latituds i amb els refugiats del segle XXI.

investiguem

ACTIVITAT 5

AGUANTAR I RESISTIR: QUÈ VA SER D'AQUELLES QUE ES VAN QUEDAR A ESPERAR?

- a **Com va afectar** la partida de Vicente Mataix a la seua família? Quina **situació** va viure la seua esposa i els seus fills a Banyeres de Mariola durant aquell temps? Què creus que suposaria després de la guerra ser familiar d'un "roig"?
- b **Observa la imatge** posterior. Què et suggereix? Per què creus que porten eixe pentinat? Reviseu la guia didàctica *Dones i repressió franquista. Una guia per al seu estudi a València* (apartats 2.4. i 4.1.) [disponible en <https://xarxa-eim.blogspot.com/2023/01/dones-i-repressio-franquista.html>] i anoteu quins van ser els aspectes que van caracteritzar la repressió física creada específicament per a les dones durant el franquisme.

Dones rapades a Oropesa (Toledo) Font: Fundación Pablo Iglesias

Vicente Mataix marxà al nord d'Àfrica, mentre la seua dona quedà a Banyeres de Mariola cuidant als seus dos fills. En aquest sentit, van ser moltes les dones que es van quedar en la Nova Espanya dels rebels, i van acabar sent detingudes per ser mares, filles, germanes, nòvies o esposes de des-afectes al règim, amb l'objectiu d'usar-les com a ostatges amb la finalitat d'esbrinar el parador de l'exiliat o desaparegut i provocar la volta de l'escapolit. Aquest és el cas de les 17 roses de Guillena (Sevilla) que l'any 2012 van ser exhumades després de 75 anys del seu afusellament. **Llig** atentament els següents testimoniatges:

"De Guillena trajeron a 17 mujeres, eran las mujeres de los que se fueron huyendo y las cogieron a ellas y las represaliaron, las trajeron a Gerena y las mataron en el cementerio. (...) Una de estas mujeres estaba embarazada, le sacaron con un puñal el niño del vientre (...) de otra, abusaron de ella después de muerta". Anònim

Testimoniatge anònim. Font: Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica "19 mujeres" de Guillena

"Las cogía por los pelos y las ponía para que las mataran (...). Había una chillina de mujeres... Todas ellas trataban de esconderse. Todos tenían fusiles. Eran de la Falange. (...) Ellas están enterradas allí, en la entrada, a la izquierda, en una fosa (...) me acuerdo muchas veces. Yo era un chiquillo y siempre me he dicho cómo es posible que haya gente que haga eso con otras personas". José Domínguez Núñez

Testimoniatge de José Domínguez Núñez. Font: Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica "19 mujeres" de Guillena

"Lo que yo he pasado sin mi madre (...) mataron a mi madre porque iban en busca de mi padre. (...) Además, mi madre estaba embarazada (...) Querían sembrar miedo, y bien sembrado lo dejaron". Antonia Macedo

Testimoniatge d'Antonia Macedo. Font: Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica "19 mujeres" de Guillena

Una vegada llegits els testimoniatges, **investiga i respon** sobre les qüestions que seguidament es plantegen:

- c** Coneixies el cas de les **17 roses de Guillena**? Busca informació sobre elles: quines edats tenien, què els va ocórrer, quin va ser el seu delictes, com van acabar amb elles.
- d** Com va ser el **procés de cerca i exhumació** dels cossos? Qui va estar present? Què et crida l'atenció?
- e** El testimoniatge d'Antonia Macedo ens mostra **l'impacte a llarg termini de la violència i la repressió en les famílies de les víctimes**. Com creus que aquestes experiències han afectat generacions posteriors? Existeix algun cas similar en la teua família? Pregunta a les persones del teu voltant.

ACTIVITAT 6

CRÉIXER ENTRE FRONTERES: L'EXPERIÈNCIA DE L'EXILI A TRAVÉS DELS ULLS DELS INFANTS

Llig els primers records que tenen les germanes Alicia i Helia González d'aquell viatge en l'Stanbrook que les va portar a elles i a la seua família a un nou continent:

Sabies que durant la guerra civil es va dur a terme l'evacuació de milers de xiquets i xiquetes de tot arreu d'Espanya? Indaga sobre això i respon a les següents qüestions:

"Siempre me dicen, con cuatro años que tenías, ¿cómo te recuerdas de todo? Porque os aseguro que no se me ha olvidado ni un detalle...". Llegamos al puerto en tren desde Elche; una vez allí, una cola larguísima nos separaba de un barco que me pareció enorme con un nombre extraño y mucha gente. Nosotros, como todos los otros, temíamos no poder alcanzar la pasarela que nos permitiría llegar a él. (...) Al fin llegamos al barco. Unos brazos vigorosos me levantaron. Vi una cara sonriente, una gorra de marino y me dio un beso en la mejilla. No dijo una sola palabra, pero ese abrazo, esa mirada, prometían una cosa buena... era él, era Dickson y ya no había peligro. (...) Cuando llegamos nos trasladaron a un lugar para ducharnos y desinfectarnos; no fue un buen recuerdo, era un lugar oscuro, húmedo y frío, y unos hombres negros nos vigilaban incluso a las jóvenes desnudas"

Entrevista a Alicia i Helia González (2018). Font: elDiario.es (11 de març de 2018)

- Quants menors van eixir del país? A quins punts geogràfics van anar?
- Quins organismes es van fer càrrec de l'evacuació i qui els acompanyaven?
- De quines famílies provenien la majoria de menors que es van exiliar? Què comparteixen amb la família d'Alicia i Helia? I en què es diferencien?
- Com va ser el procés de repatriació? Tots els xiquets i xiquetes van tornar?
- Analitza aquesta carta del xiquet Juan Cecilio Aguirre, evacuat des de Santander a Leningrad el 1937, i, a continuació, **posa't en la pell dels xiquets exiliats**. Imagina que eres una d'eixes joves a punt de partir en un dels últims vaixells amb destinació al nord d'Àfrica fugint de la guerra. Escriu una carta a un familiar en la qual describes la teua travessia, compartisques els teus sentiments i expectatives sobre el viatge, el que deixes arrere i les esperances que tens una vegada arribes al teu destí.

Dia 25 de Junio de 1937

Querida madre y hermano y demás familia.
Hoy esta carta es para ti. Ya te pongo dos
letras para decirte que estamos bien. Comemos
muy bien, nos dan desayuno comida y cena,
el almuerzo, pan chocolate un vaso de pan con
queso y pastel, la comida dan bacalao abun-
dado y macaronnes, postre y cafe, pan, y la
cena dan tambien muy buena. Asi que no
te preocupes por nosotros. Te escribo muchas
cartas y creo que habras recibido alguna
y oido que estan evacuando para Santander
esto es para la tia Eusebia y Chana
estamos bien. Aqui la heli y Vitor bien
por los dan de comer muy y que no
se apuren por ninguno de nosotros que
estamos bien. Esto es para el aquele y
la aquele dile a el aquele que aqui
no es igual que España aqui hay mu-
cha civilizacion. Te limando uno me-
meda para que tenga recuerdo se despi-
den los nietos que tanto le aprecian
Recuerdo a Juan
recuerda el primo Cecilio Aguirre.

5/11
4

1 SALUDO

Carta del xiquet Juan Cecilio Aguirre evacuat de Santander el 1937. Font: Ministeri de Cultura i Esport

ACTIVITAT 7

OSTRACISME I OBLIT: EL CAS DE LA PEDAGOGA MARÍA VILLÉN

Durant la II República, nombroses/os mestres es van dedicar incansablement a portar l'educació i la cultura fins als racons més humils del país. No obstant això, amb l'arribada de la guerra i la posterior postguerra, moltes d'aquestes figures van ser sotmeses a depuracions i inhabilitacions, veient-se obligades a marxar del país per temor a la violència dels rebels. Exemple d'això és la mestra burgalesa María Villén del Rey, qui va aconseguir arribar a ser directora de l'Escola Normal valenciana abans del seu exili forçat al nord d'Àfrica.

Cerca en internet sobre la figura d'aquesta dona i contesta:

- a Qui va ser María Villén? Quins càrrecs va ostentar fins a l'arribada de la guerra?
- b Tindria alguna cosa a veure la seua **afiliació a la FETE-UGT** amb la seua determinació per fugir d'Espanya? Raona la teua resposta.
- c Què va **ocórrer amb ella** una vegada acabada la guerra? Com va ser el seu **pas pel nord d'Àfrica**?
- d L'ajuda que va rebre de les seues antigues alumnes fins a la seua defunció ens fa considerar l'impacte que María Villén va tindre en la vida de les seues antigues estudiants. Creus que **el seu llegat va influir en les generacions posteriors** d'educadores? I en la lluita pels drets laborals de les treballadores de l'educació?
- e Va haver-hi **altres mestres** com María Villén que es van veure obligades a exiliar-se davant la instauració del nou règim? Investiga sobre elles i la seua vida en l'exili.
- f Què va **caracteritzar l'educació sota el franquisme**? Elabora una **taula comparativa** on es reflectisquen les principals diferències entre l'educació durant la II República i l'educació durant el règim franquista.

ACTIVITAT 8

I DESPRÉS QUÈ? TORNAR A LA LLAR

L'experiència de l'exili va **transformar** tant als individus com a la societat en el seu conjunt. I és que, malgrat tornar a la seua terra, van ser moltes les persones que relaten que **ni elles eren les mateixes, ni l'entorn ho era ja**. El retorn a Espanya evoca la sensació de ser refugiats en la seua pròpia pàtria, forjant una connexió profunda entre passat, present i la lluita per trobar un lloc en el món.

“Del exilio no se vuelve, se vuelve de otro lugar diferente al que te fuiste. Tú no eres la misma que la que se fue y la gente tampoco. Estás otra vez como refugiada pero en tu propia tierra y esto nos marcó mucho”

Alicia González. Exiliada republicana. Font: elDiario.es (11 de març de 2018)

- a** Llig l’afirmació d’Alicia González i respon: Quins penses que són algunes de les raons que podrien motivar als refugiats espanyols a tornar al seu país d’origen després d’un llarg exili? Per què creus que Alicia es va sentir així?

La meitat de les 4.000 persones que van arribar en 1939 van tornar a Espanya, després d’una promesa d’amnistia formulada per Franco en la dècada dels quaranta. Victoria Fernández, filla d’un republicà espanyol exiliat al nord d’Àfrica, relata que després de la tornada a Espanya, van afusellar almenys a 25 d’aquelles persones, i els altres van viure en condicions extremadament difícils.

- b** A partir de quin any van començar a retornar els refugiats a Espanya? A quins **desafiaments** s’enfrontarien les persones refugiades en tornar? Penses que seria fàcil reintegrar-se en la societat espanyola després d’haver estat fora per tant temps? Perdonaria el règim de Franco a aquells que van marxar en acabar la guerra?
- c** **Observa la imatge següent.** Quin moment recull? Creus que l’any 1946 estaria permès fer una vaga així a Espanya? En quina mesura creus que el retorn dels refugiats espanyols podria generar un canvi social o polític al país?

Republicans espanyols protesten junt a treballadors algerians el 1r de maig de 1946. Font: Arxiu personal Eliane Ortega

- d** Escolta la [cançó](#) “Los hijos de España” de Luís Pastor i indaga en internet sobre el paper que van exercir molts dels republicans espanyols que van estar capturats en els camps del nord d’Àfrica en l’alliberament de França. Per què van acabar allí?
- e** 84 anys després de l’arribada de l’Stanbrook al port d’Orà, què queda hui allí del pas dels refugiats espanyols? Investiga. Creus que encara queden coses per fer en el procés de recuperació de la memòria de les persones que allí van estar? Què proposaries tu per aconseguir-ho?

Perdidos de todos
Perdidos de España
En tierra de nadie
En campos de rabia
Porque Europa tiembla
Y el fascismo mata
Y el destino acecha
Y la guerra avanza
Y la muerte ronda
Tan cerca y tan flaca
Tan cruel y certera
Que a todos alcanza

Fragment de “Los hijos de España”

ACTIVITAT 9

comparem

ALTRES CAMPS, MATEIXOS RELATS

Més enllà dels camps de treball forçós en el nord d'Àfrica, és important reconèixer l'existència de diversos camps similars en territori espanyol durant aquest període. **Visita** la següent [pàgina web](http://www.loscamposdeconcentraciodefranco.es/) [http://www.loscamposdeconcentraciodefranco.es/] i **respon** a les qüestions que se't plantegen:

- a Quants camps de treball va haver-hi en tota Espanya?
Quants tipus de camps existien?

- b I en la **teua comunitat**? Va haver-hi camps de concentració? Quants? Quines **similituds** guarden amb els camps de treball forçats que ens presenten en el documental?
En què es **diferencien**?

¿A dónde nos llevarán?
Donde les dé la gana.
¿Qué cárcel habrá para tantos?
Toda España.

Max Aub. Campo de los almendros.

- c Selecciona dos **testimoniats** dels recollits en la web i redacta un **breu informe** on parles sobre el que ens conta el relat, qui ens l'explica, en què camp va tindre lloc el fet que ens narren i quines conseqüències creus que va tindre per a les persones afectades aquell episodi.

- d Dins de la pàgina ens trobem amb aquest titular “**No va haver-hi camps per a dones, però sí que va haver-hi dones en els camps**”, com s'entén això? On concentraven les dones en general? En quines condicions?

Dia de visita en el camp de concentració d'Albatera. Dibuix realitzat pel presoner Isidro Benet.
Font: Abellán, I. M. (2016). Un miliciano anarquista en el campo de concentración de Albatera (Alicante).
Revista Murciana de Antropología, (23), 255–272. <https://revistas.um.es/rmu/article/view/271711>

- e A **Alacant**, més de 15.000 **refugiats** van quedar atrapats en el port. Moltes d'aquestes persones van ser traslladades, amb posterioritat, al **camp de concentració d'Albatera**, lloc que ens representa Isidro en el seu dibuix.

1. Quin moment està plasmant? Qui està vigilant? Quin paper va jugar la Guàrdia Mora en la repressió franquista?

- Investiga sobre el camp. Per què es va caracteritzar aquest lloc? Com estava organitzat? Quines eren les condicions dels presoners allí?
- Busca informació sobre Max Aub i sobre el que va escriure dels camps de concentració a Alacant.

ACTIVITAT 10

COM ABORDEN L'EXILI I LA MEMÒRIA EN LES ALTRES LATITUDS DEL MÓN?

La memòria històrica exerceix un paper fonamental en la comprensió i construcció de les societats democràtiques. A continuació, es proposa una **activitat grupal on l'alumnat tindrà l'oportunitat d'investigar i analitzar com s'aborda la memòria històrica en diferents països** que, igual que Espanya, també van viure situacions traumàtiques on es van vulnerar de manera reiterada Drets Humans fonamentals.

- En primer lloc, es divideix l'aula en **quatre equips** de treball i s'assigna a cadascun d'ells un país diferent: Alemanya (Holocaust), Sud-àfrica (Apartheid), Argentina (dictadura militar) i Portugal (dictadura militar).
- En segon lloc, cada grup haurà d'**investigar breument què va ocórrer al país i com el país assignat aborda la seua memòria històrica**. Per a això, poden incidir en aspectes com les polítiques governamentals i educatives que s'han dut a terme, la creació de museus i commemoracions, la cerca i divulgació de testimoniatges de supervivents i víctimes, la manera en la qual els mitjans de comunicació es fan ressò d'això, els moviments socials i les expressions culturals que han sorgit arran d'això, etc.
- En tercer lloc, cada equip crearà una xicoteta **presentació amb tot allò que s'ha investigat**, podent-se valdre per a això d'imatges, gràfics, notícies, vídeos, films i exemples concrets per a il·lustrar els seus punts. Una vegada elaborades, els grups compartiran les seues presentacions amb la resta de l'alumnat.
- Finalment, arriba el moment de **la reflexió i el debat conjunt**, pautat i guiat sempre pel professorat que imparteix l'assignatura, on es poden seguir tota una sèrie de qüestions com:
 - Quines **similituds i diferències** noten entre els països treballats a l'hora d'abordar la seua memòria democràtica?
 - I amb Espanya? Quines similituds i diferències detecten amb com es recorda la **dictadura franquista** ací?
 - Què creuen **que influeix** en la forma en què un país aborda el seu passat històric? (cultura, política, societat, etc.)
 - Quins són els possibles **beneficis** de tindre una memòria històrica ben gestionada?
 - Quins són els **desafiaments** pendents a Espanya pel que fa a la memòria històrica?

ACTIVITAT 11

TRAJECTÒRIES TEMPORALES: L'EXILI AHIR I HUI

Van ser moltes les persones que es van pujar en l'Stanbrook fugint de la repressió i la violència dels rebels; són hui també moltes les persones que s'enfronten a duríssimes condicions en fugir dels seus països a la recerca d'un futur millor. Per treballar-ho proposem les següents activitats:

- a** **Visualitzar** el documental "Encontres d'Exili" [<https://www.youtube.com/watch?v=-Z8AB-ZDpsA4>] de manera completa o per fragments, on s'estableix, amb testimoniatges reals, un parallelisme entre les persones refugiades a causa de la guerra civil espanyola i la dictadura franquista amb els refugiats que actualment arriben al País Valencià.

MINUTS	NARRACIÓ	PREGUNTA / TASCA
0 - 5'	Presentació de les protagonistes	Per què es van veure obligats a exiliar-se? Quins ideals o causes defensaven els entrevistats?
5' - 7'	Explicació sobre la manera en la qual van abandonar les seues llars i l'odissea que van viure fins a arribar a un lloc segur	Quina paraula repeteixen els/les informants en parlar sobre la seua experiència de fugida?
8'44" - 11'22"	Es descriu tant la fugida en l'Stanbrook d'Helia i Damasc, com la fugida en l'Aquarius de Favour i Raimond	Com s'assemblen aquestes històries? En què es diferencien?
16'19" - 18'05"	"L'emigració espanyola ha sigut brutal, i el que fa vergonya és que un país amb aquestes característiques no aculla, quan tots tenim familiars que han patit l'exili econòmic o l'exili polític"	I en la teua família? Hi ha hagut persones que han hagut de marxar fora a la recerca d'un futur millor?

19'30" - 22'40"	Es va veient com es van trobant uns entrevistats amb uns altres	En què s'assemblen les històries de vida de Pepica, Socorro i Senol? Quin és el seu país d'origen i la seua situació actual? Què és el que més et crida l'atenció?
22'40" - 30'11"	Helia esmenta que intenta ser un testimoni viu, i que si així pot servir d'alguna cosa la trobaran sempre	Per què creu que és fonamental parlar i ser testimoni?
		Quin missatge mana cadascuna de les persones entrevistades als espectadors? Creus que és important eixa perspectiva?
		Recollint la pregunta que llança Helia, si et trobares en la situació d'haver d'emigrar, com creus que respondries? Què esperaries de les persones del país que t'acollira?

- b** Explora el [lloc web d'ACNUR](https://www.acnur.org/es-es/noticias-e-historias/historias) [https://www.acnur.org/es-es/noticias-e-historias/historias] i tria una de les històries de refugiats que es comparteixen. Després, redacta un breu resum narratiu on: descrigues la història que vas triar; compartis què les teues reflexions personals sobre l'experiència que es relata; i finalment, penses tres idees sobre com podria ajudar una persona comuna com tu, a les persones refugiades en situacions similars.

Coordinadora
d'Associacions
per la Memòria
Democràtica
del País Valencià

AULA D'HISTÒRIA I MEMÒRIA
DEMOCRÀTICA DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Xarxa d'Educació i Memòria del PV